

Stenindustrilämningar i Bohuslän, exemplet Ramsvik

Benjamin Grahn-Danielson & Stig Swedberg

Inledning

Rio Kulturkooperativ är ett medlemsägt, kooperativt företag som arbetar inom kultur- och natursektorn. Det är medlemmarna i kooperativet som bestämmer inriktning och mål för verksamheten. Kooperativet startade sin verksamhet med att driva en biograf i Uddevalla under 1990-talet.

Kooperativet arbetar idag med uppdragsarkeologi; hållristningsdokumentation; kulturhistoriska dokumentationer och bedömningar; naturvård och naturvärdesbedömningar; samrådsunderlag och miljökonsekvensbeskrivningar; utbildning och föreläsningar om kulturhistoria, fornlämningar samt om lagstiftning inom kultur- och naturvård; och driver en egen förlagsverksamhet. I nuläget arbetar cirka 20 personer aktivt inom Rio Kulturkooperativ.

Sedan 2002 har kooperativet arbetat med dokumentation av lämningarna efter stenindustrin, främst i Bohuslän. Flera publikationer har getts ut. *Sten.doc, Algotsson & Swedberg 2004*, är en rapport som visar på en metod att beskriva lämningar från stenindustrin. Med rapporten *Granitindustri, Östlund m fl 2008*, har Rio Kulturkooperativ genomfört en förstudie för ett kulturresevat kopplat till stenindustrin. Dokumentationen av stenindustrilämningar är från Rio Kulturkooperativs sida väl implementerat inom den arkeologiska uppdragsverksamheten.

Stenindustrin i Bohuslän

1842 etablerar C A Kullgrens Enka ett stenbrott på Bohus Malmön utanför Sotenäset. Detta är det första kända stenbrottet i Bohuslän. Den stigande efterfrågan på stenmaterial till byggnader och vägar i Sverige och Europa bidrog till att stenbrytning började etableras på flera platser i Sverige i mitten av 1800-talet. Stenindustrin i Bohuslän var dock en mindre näring ända fram till 1880-talet då etableringen tog fart på flera platser i norra och mellersta Bohuslän. Industrin var framförallt koncentrerad till Sotenäset och Stångenäset men också till nuvarande Strömstads kommun, vid Idefjorden och Näsinge. Blekinge och Halland var förutom Bohuslän de landskap där storskalig stenbrytning kom att spela en stor roll i näringslivet. Från 1880-talet fram till 1910-talet fortsatte branschen att växa.

I Bohuslän beräknas antalet stenarbetare som arbetade med brytning av sten år 1910 uppgå till cirka 6000 personer. Stora delar av produktionen var inriktad på gatstenstillverkning och ungefär 75% av stenen gick på export. Branschen var med andra ord mycket känslig för internationella konjunktursvängningar.

Första världskriget medförde en första kris för stenindustrin men den återhämtade sig något under 1920-talet. 1930-talets ekonomiska kris fick dock kännbara konsekvenser och produktionen sjönk och arbetslösheten steg kraftigt. Efter andra världskriget gick industrin neråt år efter år och idag bryts sten på några få platser i Bohuslän. Arbetet är numera till större delen mekaniserat och det arbetar cirka 100-200 personer inom branschen.

Lämningar efter stenindustrin

I och med den stora expansionen av stenindustrin under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet finns det lämningar i stort sett överallt i norra och mellersta Bohuslän, från Stångenäset i söder till Idefjorden i norr. Brytningen skedde till stora delar i mindre brottytor även om storbrott fanns på flera platser. I och med det stora antalet små och stora stenbrott är det svårt att få en överblick över

industrin. Stenbrotten som lämningar har status som övrig kulturhistorisk lämning och skyddas därmed enligt hänsynsparagrafen i Miljöbalken (SFS 1998:808). Övriga kulturhistoriska lämningar finns precis som fornlämningar registrerade i Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister FMIS.

Detta är ett problem som vi vill diskutera. Länsstyrelsens kulturmiljöenhet, som är kontrollmyndighet för fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar, använder inte Miljöbalken för att hävda kulturmiljön. Ett problem i arbetet med dokumentationen av lämningar efter stenindustrin är att lämningarna inte skyddas av KML (SFS 1988:950), samtidigt som den lag som omfattar skyddet, i denna aspekt, inte tillämpas av Länsstyrelsen.

I mångt och mycket rör detta sig om en diskussion om lämningars olika värden. I lagstiftningen vägs till exempel en boplats från stenåldern mycket tyngre än en brottyta från 1800-talet. Frågan är varför de värderas annorlunda. Är äldre lämningar mer värda än yngre? Om ett sådant förhållningssätt skulle hårdas skulle med andra ord en mesolitisk boplats vara mer värd än storhögar från järnåldern.

Om man som arkeolog inriktar sitt arbete på historiskt eller samtida kulturarv får man ofta höra av andra arkeologer: ”håller du också på med den skiten”. Andra gånger kan man få höra att ”det där, det är etnologi du sysslar med”. Eftersom ansvarig myndighet inte tar hänsyn till kulturhistoriska lämningar, kan man lätt tro att detta synsätt återspeglas även hos personal på myndigheterna.

För att belysa problemet ytterligare kommer vi att ge tre exempel. Ett där Länsstyrelsen i Västra Götalands län var inblandat. Exempel nummer två är ett projekt där beställaren, i det här fallet Sweco, följde Miljöbalken. Det tredje exemplet är hur Rio Kulturkooperativ vill arbeta med dokumentation av stenindustrilämningar, ett arbete som också kan inspirera till arbete med andra typer av kulturhistoriska lämningar.

Exempel

Nöteberg – om Länsstyrelsen själv får välja.

Under vintern-våren 2009 genomförde Rio Kulturkooperativ en arkeologisk utredning vid Nöteberg i Brastad, Lysekils kommun, på uppdrag av Länsstyrelsen. Vid upprättandet av undersökningsplan angav Rio Kulturkooperativ att kulturhistoriska lämningar skulle dokumenteras, då stenbrott kunde förmodas finnas inom området. Detta anmärkte Länsstyrelsen på; utredningens syfte var att identifiera fornlämningar, varför undersökningsplanen reviderades i detta avseende. Vid inventeringen noterades ett stort antal stenbrott inom utredningsområdet. Dessa registrerades ej, men Länsstyrelsens kulturmiljöenhet informerades om den stora mängden stenbrott inom området. Detta noterades, men de konstaterade att de enligt KML inte kan kräva att projektören bekostar en dokumentation av kulturhistoriska lämningar. Resultatet blir alltså att vi känner till att det funnits stenbrytning på platsen, men kunskapen om dessa lämningar och människors minnen om dem har inte dokumenterats.

Skottfjället - Sweco har sina goda stunder

Under våren 2009 genomförde Rio Kulturkooperativ en arkeologisk utredning på Skottfjället väster om Dingle i Munkedals kommun, Västra Götaland. Utredningen var en frivillig arkeologisk utredning där beställaren Sweco särskilt efterfrågade en dokumentation av kulturlämningarna (först och främst torplämningar) på Skottfjället. Sweco som i sitt arbete i första hand utgick från

Miljöbalken följde de delar i lagen som behandlar hänsyn till kulturmiljön och kulturlämningar. Rio

Kulturkooperativ genomförde bland annat en översiktlig kulturhistorisk dokumentation av torpbebyggelsen inom ett område på 600 meter från de planerade vindkraftverken. I samband med detta arbete kontaktades hembygdsföreningar och intresserad lokalbefolkning vilket skapade en god grund för dokumentation. Vid inventeringen dokumenterades flera av torplämningarna, samt de fåtaliga stenbrotten, i samband med den arkeologiska utredningens fältfas. Vid arbetet har stor vikt lagts vid att undvika direkt intrång i de kulturhistoriska miljöerna. I de fall detta inte kan undvikas diskuteras kompensationsåtgärder.

Ramsvik

Projekt Ramsvik påbörjades som ett sätt att utveckla och utbilda oss i stenindustridokumentation. Vi är intresserade av att ”aktivera” historien genom lokala aktörer/boende mfl. och att lyfta fram stenindustrin till en offentlig nivå så att förståelsen för stenindustriella lämningar även finns hos de berörda myndigheterna. Ramsvik valdes som en väl avgränsad miljö där det borde gå att genomföra en relativt noggrann dokumentation utan alltför stor arbetsinsats.

Under 2007 påbörjades en kulturhistorisk dokumentation av Ramsvik med det uttalade syftet att kombinera kunskap om det materiella och immateriella kulturarvet. De arkeologiska lämningarna; stenbrotten, bebyggelsen och infrastruktur med mera, tillsammans med de immateriella lämningarna; arkivhandlingar, berättelser, historiska dokument, fotografier, brev etc, inventerades för att senare kunna bli grundligt dokumenterade.

Den officiella arkivsituationen visade sig vara dålig. Istället uppvisade Ramsviksborna, både hel- och delårsboende upp ett stort intresse för, och kunskap om, den lokala historien och kulturarvet. En stor del av de boende i området är på nära håll släkt med stenhuggare och många bor kvar i sina mor- eller farföräldrars hus.

Projektet bedrevs i form av en arkivsökning i offentliga arkiv, en materiell dokumentation av de fysiska lämningarna, och intervjuer med boende i området. Detta återspeglades till Ramsviksborna under Arkeologidagen 2007, genom en promenad genom samhället och stenbrotten. Denna hade som syfte att återföra den kunskap vi nått men också inspirera till ytterligare historieberättande. Diskussionerna under promenaden blev mycket livliga. Det fanns ett stort intresse av att berätta, och lyfta fram, Ramsviks historia.

Detta kontrasterar starkt mot den behandling stenindustrihistorien ges i det dokument Länsstyrelsen tagit fram i samband med den naturreservatbildning som skedde 2006. I denna nämns stenindustri i en bisats, där bristen på hamnar har skyddat naturen från stenbrytning. Trots detta talas det i texten om att ett av syftena med reservatet är att stärka kunskapen om den lokala kulturhistorien, och att boende görs delaktiga i områdets förvaltning. I ett myndighetsperspektiv finns det en kulturhistoria på Ramsvikslandet, odlingslandskapet. Den historia som de flesta människorna på Ramsvik är en del av förtigs och görs osynlig.

Avslutande diskussion

Genom vårt projekt på Ramsvik har vi synliggjort historien, visat att människors historia har ett värde oavsett myndighetsbeslut. Det är dock viktigt att denna kunskap också förs vidare till beslutsnivå. Utifrån vår hållning är det viktigt att inställningen mot övriga kulturhistoriska lämningar ändras. Den arkeologiska disciplinen håller visserligen på att ändras och bli mer inriktad på materialiteter än snävt avgränsade tidsepoker. På Länsstyrelsernas kulturmiljöenheter lever det äldre synsättet kvar.

Det är viktigt att vi kan börja arbeta med en praktiskt tillämpning av både KML och Miljöbalken i

handläggningen av kulturmiljöärenden. Vi måste säkerställa att vetenskapligt intressanta miljöer

beforskas och dokumenteras innan borttagande och att pedagogiskt intressanta kulturmiljöer ges en plats i framtida samhällsplaner. För att uppnå detta måste vi arbeta för en praxis där krav ställs på goda kulturmiljöutredningar inom ramen för MKB och detaljplaner.

Sammanfattning

Rio Kulturkooperativ har arbetat med stenindustridokumentation sedan 2002. Vi har i detta arbetet stött på problem med handläggningen av lämningar knutna till stenindustrin. Detta papper handlar om hur vi ser på problematiken och vilka lösningar vi kan se.

Stenindustrin i Bohuslän var under en femtioårig period en betydande näring med tusentals anställda. Under denna period präglades samhället av stenindustrin och människorna knutna till den. Lämningarna, materiella såväl som immateriella, från denna tid har idag ett dåligt skydd på grund av tillämpning av gällande lagstiftning, kulturminneslagen och miljöbalken. För att beskriva hur olika handläggning ger olika resultat tar vi upp tre exempel i vårt papper.

Vid utredning vid Nöteberg, konstaterade ett flertal lämningar efter stenindustri. Dessa dokumenterades ej eftersom Länsstyrelsen inte ansåg sig kunna besluta om en sådan dokumentation och beställaren inte var intresserad av en frivillig utredning. Detta ledde till att ny kunskap om stenindustrin och dess lämningar ej framkom.

Vid Skottfjället beställdes en frivillig kulturhistorisk utredning som underlag till MKB. Detta ledde till att mycket ny kunskap framkom om ett tidigare okänt landskap.

Rio Kulturkooperativ initierade ett eget projekt för dokumentation av stenindustrilämningar vid Ramsvik. Detta ledde till att en i officiella sammanhang okänd historia lyftes fram och att denna historia aktiverades på plats i dialog med de boende på platsen.

För att komma tillrätta med den varierade bedömningen av kulturhistoriska lämningar föreslår vi en ny praxis för arbetet, där kulturminneslagen och miljöbalken hanteras parallellt. Det innebär att krav måste kunna ställas på kulturmiljöutredningar och dokumentationer enligt miljöbalken förutom de krav som ställs enligt kulturminneslagen.

Vidare läsning

Algotsson, Åsa & Swedberg, Stig. 2004. *Sten.doc*. Rio Kulturkooperativ.

Grahn-Danielson, Benjamin; Toreld, Andreas & Östlund, Annika. 2009. *Vindkraft på Skottfjället. Arkeologisk utredning inom Munkedals och Lysekils kommun*. Rio Kulturkooperativ.

Johansson, Ingegerd & Swedberg, Stig. 2007. *Stenbrottet på Hud*. Rio Kulturkooperativ.

Toreld, Andreas & Östlund, Annika. 2009. *Vindkraft på Nöteberg/Häggvall. Arkeologisk utredning inom Lysekils kommun*. Rio Kulturkooperativ.

Östlund, Annika; Swedberg, Stig; Wingård, Cecilia; Olsson, Lillemor & Jerer, Conny. 2008. *Granitindustri – En förstudie om kulturresevat för stenindustrin i Västra Götalands län*. Rio Kulturkooperativ.